

„MEGÉLT GONDOLKODÁS” AZ AFFIRMÁCIÓ ÉS A KRITIKA KÖZÖTT*

Lukács György és a sztalinizmus

UDO TIETZ

A történelmet nem növi be a feledés füve. Ezt igazolja a sztalinizmus példája. De hogy a történelem fölfogott történelemmé váljék, fogalmi erőfeszítésre van szükség. Mert csak az hatékony, amit magunkévá teszünk és tudunk. Ezért a ma egyik legfontosabb feladata, hogy megvilágítsuk a múltat, persze nem a világtörténelmi halottidézés céljából. A múlt mellett optáló jelenbéli célkitűzések nem archeológiai jellegűek. Nem az aktualitás elfojtásának értelmében vett archeológiáról van itt szó, hanem a történelmi szubjektum önmegértéséről, kritikus társadalomelméletről és társadalomelméletről mint kritikáról.

Lukács György gondolkodása fogózópontokat kínál ehhez. Ez talán csodálkozást kelt, hiszen éppen ő az, aki sokak számára a *par excellence* sztalinistának tűnik, egy megvetésre méltó kor álcázott apologétájának, annak a gondolkodónak, aki rossz hegeliánus modorban kiengesztelést talált egy olyan valósággal, amely nyilvánvalóan magán viselte a Dzsugasvili-féle hatalmi apparátus diktatórikus-totalitárius vonásait. Amilyen kevésbé tagadható ez, olyan kevésbé tagadható az, hogy ez a kiengesztelődés magában hordozta a lázadás elemeit is, amelyeket az inkvizítorok nagyon is megéreztek, s amelyek Lukácsot életének utolsó évtizedeiben a kritikai marxizmus reprezentánsává tették. Lukács tehát minden más volt, csak nem autochton antisztalinista. Lenin halála után, abban a fázisban, amikor 1923 végén a Német Kommunista Párt újólagos veresége és a nemzetközi kapitalizmus viszonylagos stabilizálódásának kirajzolódó periódusa a háború utáni, forradalmakkal terhes válság végét jelezte Európában, s az orosz pártban és az Internacionáleban megkezdődő hatalmi harcok mély válságot hoztak a kommunista mozgalomba, Lukács a „lényeges kérdésekben”, különösképpen abban, „hogyan lehetséges a szocializmus egy országban”, Sztalin oldalán állt; az ő érveit meggyőzőbbeknek tartotta, mint az ellenfeleit.¹ Trockij, akit Lukács, a magyar párt küldöttként, a Kommunista Internacionálé III. kongresszusán ismert

* *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 38. évf. (1990), 953–963. o.

¹ Vö. Georg Lukács: „Sozialismus als Phase radikaler, kritischer Reformen”, in Lukács: *Marxismus und Stalinismus*, hg. v. Ernesto Grassi, Reinbek bei Hamburg 1970, 235. o.

meg 1921-ben, nem csupán a titkos neheztelés érzését keltette benne „egyéniileg még erősebben a személyi kultuszra” irányuló magatartása miatt², hanem elítélte Trockijnak a szocializmus más országokban történő fölépítésére vonatkozó negatív álláspontját is. Buharin marxizmusát Lukács mindig is problematikusnak tartotta, ama tény miatt, hogy Buharin egy mechanisztikus egyensúlyelmélet triád-sémájává formalizálta a dialektikát. Zinovjevet pedig, akivel Lukács már korábban ellentétben állt annak Komintern-beli vezető szerepe miatt, mindig is a bürokrata megtestesülésének tartotta.

Noha tehát Lukács politikai tekintetben Sztalin oldalán állt, elméleti vonatkozásban a „leninizmus” hivatalos pártvariánsától eltérő álláspontot foglalt el. Hiszen röviddel Lenin halála után nemcsak a szocializmus más országokbeli lehetősége körüli vita lángolt föl, hanem a leninizmus politikai és elméleti státusáról folytatott vita is. Már 1924-ben, amikor Deborin, az 1924–1930-as évek vezető szovjet filozófusa átfogó világnézetű alakította át és kanonikus elméletté dogmatizálta a leninizmust, megmutatkoztak egy „legitimációs tudománnyá” merevedett „marxizmus–leninizmus” struktúrái. Ezeknek a struktúráknak már csak a sztalinista intézményesítésre volt szükségük ahhoz, hogy a marxizmus–leninizmus (ML) amaz ideológiájává váljanak, amelyből a következő évtizedek során általánosan kötelező irányelveket vezettek le a kommunisták egész nemzedékeinek gondolkodására és cselekvésére vonatkozóan. Ennek érdekében az olyan, történetileg és kritikailag fölépített elméletet, mint a marxizmus, történelemfölötti, kvázi-természettudományos érvényességi igényvel bíró apologetikus legitimációs tudománnyá kellett átalakítani. Az állam- és pártbürokráciák kizárólag ezen az úton voltak képesek a természeti szükségszerűség tévedhetetlen kifejeződéseiként igazolni döntéseiket, egyedül így lehetett kiegyenlíteni az októberi forradalom emancipatív igényeire rácafoló valóság legitimációs igényét.

Ezzel összekötötték a reflexiónak a termelésre való redukcióját. A reflexiónak ez a redukciója az instrumentális cselekvésre és a technikailag manipulálható rendelkezhetőségre, amit már Lenin végrehajtott, utódainál a szovjet marxizmus uralkodó tendenciájává válik. Ha a dialektikus Deborin azt állítja is, hogy „a dialektika birtoklása a valóság birtoklását jelenti”³, vagy a mechanicista Buharin azt írja is, hogy „a forradalom jelentősége abban áll, hogy kiküszöböli a termelőerők fejlődésének akadályait”⁴, mindkét esetben (és Sztalin esetében még csak igazán) arról van szó, hogy Lenin tükrözésméletére és Engels természetdialektikájára hivatkozva, a történelmi dialektikát a természetfölötti uralom kategóriáiban fejtik ki, a dialektikus kategóriákat naturalizálják és a történelmi

² Lásd Lukács levelét Alberto Caroccihoz (1962).

³ Abram Deborin: „Materialistische Dialektik und Naturwissenschaft”, in Nikolai Bucharin – Abram Deborin: *Kontroversen über dialektischen und mechanischen Materialismus*, Frankfurt 1974, 97. o.

⁴ Nikolai Bucharin: *Theorie des historischen Materialismus*, Hamburg 1922, 311. o.

gyakorlattól függetlenül elgondolt természetre vetítik rá. A gondolkodás ehhez kapcsolódó naturalizálása és ontologizálása ismét csak egy olyan dialektika kifejeződési formája volt, amely „önmaga ellen foganatosít intézkedéseket és a dolgokban rendezkedik be, minden támadhatóságon kívül, de minden használaton is kívül”⁵. Ezek ellen, a „leninizmus” neve alatt szerveződő „félreértések” ellen nyit frontot Lukács; amennyiben tudja, hogy a Marx által létrehozott elmélet mint kritikai elmélet kettős módon reflexív, egyenesen predesztinálva van rá, hogy kritizáljon egy olyan elmélettípust, amely megszünteti ezt a kettős reflexivitást és ezáltal elveszíti kritikai-emancipatórikus tartalmát. Hiszen Lukács számára egyenesen érdeme a marxizmusnak, hogy ez az elmélet nem csupán a szociális fejlődés olyan magyarázatát teszi lehetővé, amely még az elmélet keletkezési és alkalmazási összefüggéseit is számításba veszi, hanem egyidejűleg megnevezi a címzettet is, aki ezen elmélet segítségével fölvilágosítást kaphat önmagáról és potenciálisan emancipatórikus szerepéről a történelmi folyamatban. Már csak ez okból is szembe kell fordulnia a szovjet-marxizmusra jellemző kísérlettel, amely a Leninnél (és Marxnál) megtalálható konkrét-történeti elmélet – gyakorlat-összefüggést mechanikusan föl akarta oldani és – a sztalinista gondolkodás szempontjából szignifikáns módon – átfogóan általánosított „módszerre” és egy abból levezetett „praxistanra” akarta bontani. Ezzel szemben a totalitás igézetében élő Lukács nemcsak az elmélet és a módszer egységét érvényesíti, hanem az elmélet határozottan történeti státusát is. Kritikája ennél fogva *in nuce* tartalmazza Lenin ama voluntarista igénybevételének tagadását, amely később, Sztalin idejében szokásossá vált. Lukács ily módon már 1924-ben képes elővételezve kritizálni azt, hogy Lenint ideologikusan „a tévedhetetlenség szobrának sztalinista-bürokratikus eszményképévé”⁶ funkcionálják át.

Ezt támasztja alá, hogy már *Történelem és osztálytudat* c. művében, eldologia-sodás-elméletének kontextusában olyan bürokráciakritikát fejt ki, amely a forradalmi szervezetek állapotára, azok szervezeti fetisizmusára és dogmatizmusára irányuló, főntartás nélküli kritikájából meríti erejét és távlati relevanciáját. Az antidogmatikus tendencia mindazonáltal olyan pártdícsőítéssel párosul, amely bizonyos tekintetben a párt későbbi, Sztalin alatt végrehajtott monolitikus-bürokratikus totalitássá történt kiépítése elővételezett párjának számíthat. Ehhez a pártdícsőítéshez, amely a reális történelmi folyamattal szemben a párt helyzetének ontologizálásában nyilvánul meg, az a metafizikai identitásföltételezés szolgál alapul, amely a gyakorlati céllal fölvezetett elmélet normatív alapjait támogatja. A párt ugyanis, mint az igazi osztálytudat helytartója és interpretátora – és ennyiben a proletariátus egyedülien helyes tájékozódási szerve –, a szubjektumnak és az objektumnak, az elméletnek és a gyakorlatnak azt az

⁵ Maurice Merleau-Ponty: *Die Abenteuer der Dialektik* (Les aventures de la dialectique), Frankfurt 1968, 89. o.

⁶ Vö. Lukács: *Lenin*, Utószó 1967, Magvető, Bp. 1970, 114. o.

egységét testesíti meg, amely Lukács szemében nemcsak ismeretelméleti, hanem gyakorlati-politikai szempontból is kiváltságos helyzetbe hozza. Ez elveszi a kritikai kiindulás életét. Sőt! Mivel Lukács a tényleges realitással tényellenes módon fogalmazza meg párt- és szervezetelméletének normatív elveit, ezek az elvek „az osztályharc éleződésére” történő utalással a demokratikus kommunikációs és cselekvési struktúrák kialakítása ellen is mozgósíthatók. A szervezetfogalom dualista fogalmi struktúrája, összekapcsolva a normatív totalitárius viselkedéssel, ily módon magában foglalja az eltérő értelmezés lehetőségét. Lukács kezdeményezése a történeti helyzet értékelésének megfelelően kritikusan vagy afirmatíván forgatható. Az ellentétes tendenciáknak, a bürokrárikritikának és a pártdicsőítésnek ez az egyidejűsége nem csupán a *Történelem és osztálytudat*ra jellemző. Ebből az egyidejűségből kiindulva kell fölfogni Lukács egész intellektuális életrajzát, a sztalinista ortodoxia elleni támadásait és kárhoztató ítéleteit csakúgy, mint történelemontológiai készségét azokra a híressé vált „önkritikákra”, amelyek révén nézetei visszavonásával vetette alá magát a pártfegyelemnek, hogy később aztán visszavonja visszavonásait.

Ezt igazolják a „baloldali radikalizmus” körüli viták is a III. Internacionálén belül. Már röviddel a *Történelem és osztálytudat* megjelenése után éles támadások tárgya lett a mű. Amit Ernst Bloch, a heidelbergi időszakból való egykori barát előre megmondott, az kevéssel később beigazolódott. „Ennek a könyvnek nem lesz nagyon könnyű megtalálnia jó olvasóit. Az oroszok például, akik filozofikusan cselekszenek, de műveletlen kutyákként gondolkodnak, egyenesen szemetet fognak gyanítani benne.”⁷ S valóban, 1924-ben, a Komintern V. kongresszusán Zinovjev, a Végrehajtó Bizottság akkori elnöke a marxizmus elleni gyalázatos revizionista csapásként támadta a művet. Kétséges, hogy Zinovjev valaha is olvasta-e a könyvet. Annyi bizonyos, hogy a *Történelem és osztálytudat*nak azóta, mint a revizionizmus újkori típusa szülőhelyének, sőt „a modern revizionizmus par excellence Pandora-szelencéjének”⁸ – a hivatalos pártmarxizmuson belül szomorú sorsa volt. Máiig ismétlődnek Zinovjev szemrehányásai, amelyeket akkoriban Rudas László (Lukács egykori szövetségese a dogmatizmus elleni harcban) és Debórin támogatott. Zinovjev politikai kárhoztató ítéletéhez ők szállították az elméletit, amely arra korlátozódott, hogy Lukács „idealista-agnosztikus” és „polgári filozófiai” beállítottságát bizonyítsa. Mivel a kritikának

⁷ Ernst Bloch: „Aktualität und Utopie. Zu Georg Lukács' Geschichte und Klassenbewußtsein”, in *Philosophische Aufsätze zur objektiven Phantasie* (Werke 10.), Frankfurt 1969, 601. o.

⁸ Robert Steigerwald: *Bürgerliche Philosophie und Revisionismus im imperialistischen Deutschland*, Frankfurt 1980, 113. o. – Vö. még Sieglinde Heppener – Vera Wrona: „Georg Lukács (1885–1971)”, in *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* (a továbbiakban: *DZfPh*), 1985. 4. sz. 239. o.; valamint *Philosophischer Revisionismus. Quellen, Argumente, Funktionen im ideologischen Klassenkampf*, hg. v. Erich Fromm – Vera Wrona, Berlin 1977.

ez a formája, amely az idealizmus fölrovasát a direkt politizálás szándékával kapcsolja össze, egyáltalán nem tett lehetővé produktív vitát a *Történelem és osztálytudattal*, Lukács védelmezi pozícióját a „pártfilozófusokkal” szemben. Buharin „A történelmi materializmus elmélete” c. műve elleni éles kritikájával Lukács a maga részéről az ortodoxiát támadja. Azáltal, hogy Buharin az exakt természettudományok módszerét kritikátlanul alkalmazza a társadalomra, ahelyett hogy a természettudományokat és módszereiket vetné alá történelmi materialista kritikának, elmélete „egy hamis »objektivitás« hangsúlyát kapja: fetisizstikussá válik”⁹. Lukács, aki ezzel szemben a tudományos megismerési tartalmak önreflexióját védelmezi az emancipáció ismeretvezérlő érdekének nézőpontjából, ezáltal ténylegesen a szovjet-marxizmus mechanisztikus variánsának idegére tapint. Azáltal, hogy ez a gondolkodás egymáshoz idomítja a természettudományok és a kritika logikai státusát, nemcsak a történelmi gyakorlat válik a természeti összefüggés alkotórészévé, hanem ezen túlmenően a termelési és rendelkezési ismeretek is legitimációs ismeretökké alakulnak át.¹⁰

A húszas évek végéig Lukács ragaszkodik nézeteihez. Csak 1929-ben vonul vissza a politikától és a párton belüli elméleti küzdelmektől. Ez elsősorban a „Blum-tézisek” politikai kudarcával függ össze. Lukács, akit Landler Jenő 1928-as halála után egy elméleti anyag kidolgozásával bíztak meg – amely azt tűzte ki célul, hogy az 1925-ben, a Kommunista Internacionálé végrehajtó bizottsága (KIVB) által a Kun-frakció maximalista vonala és a Landler-frakció inkább átmeneti követelményekre irányuló koncepciója között létrehozott felszínes kompromisszum után valódi egyensúlyt teremtsen a frakciók között –, itt olyan taktikai-stratégiai koncepciót fejleszt ki, amelyet későbbi politikai-elméleti fejlődése kristályosodási és fordulópontjának nevez. A frakciók közötti közvetítés kísérlete mellett az volt a célja ennek a tézissorozatnak, hogy akciószövetséget teremtsen egy olyan „demokratikus diktatúra” talaján, amelyet Lukács később nem egészen jogtalanul értelmez a népfront-koncepció elővételezéseként, ahogyan azt a Komintern VII. világkongresszusán elfogadták. Emez, a Kun-frakcióval szemben realistább problémalátás ellenére a tézisek nem tudtak érvényre jutni. Ez két tényállással függött össze: 1. a Kominternnek a munkásság folytonos forradalmasításáról vallott fölfogásával, és 2. Sztalinnak a szociáldemokrácia szociálfasiszta jellegéről 1924 óta képviselt tételével¹¹, amelyet Sztalin a húszas évek végén teljesen érvényre juttatott a Kommunista Internacionáléban, s amely az e századi kommunista paranoia legkihívatóbb tünetei közé tartozik.

⁹ Lukács: „N. Buharin: A történelmi materializmus elmélete. Recenzió” (1925), lásd *Utam Marxhoz I.* (Magvető, Bp. [1971]), 459. o.

¹⁰ Vö. Oskar Negt: „Marxismus als Legitimationswissenschaft. Zur Genese der stalinistischen Philosophie”, in Bucharin–Deborin: *Kontroversen...*

¹¹ Lásd Sztalin: „A nemzetközi helyzethez” c. írásában. Művei VI. k. (Szikra 1951), 310 skk. o.

Pedig a „Blum-tézisek” alapjául még a szociáldemokráciának ahhoz hasonló megítélése szolgált, amelyet a Kommunista Internacionálé programja rögzített. Ez Lukács politikai „vakságával” függött össze, amely olyan történelemfilozófiai perspektívából indult ki, mely nemigen tette lehetővé az elmélet empirikus cáfolatát. A *Történelem és osztálytudat* hegelianizmusának empiriaellenes maradványai itt immanens reflexiós sorompókat állítottak föl, úgyhogy Lukács előtt egyfelől zárva kellett maradnia a szervezet politikai elméletéhez való, empirikusan informált hozzáférésnek; ezek a maradványok ugyanis immunizálták gondolkodását a valóságközeli fölülvizsgálattal szemben, s így megakadályozták az empirikusan vezérelt korrekciót. Másfelől Lukácsnak nem voltak olyan szervezési tapasztalatai, amelyek például Gramsci számára a politikai gyakorlat biztos alkotórészét képezték.

Ámbár ez ismét erősen relativizálta a „Blum-tézisek” szektásságellenes jellegét, a téziseknek mégis szektásságellenes tendenciájuk volt. Ugyanis Lukács koncepciója a „demokratikus diktatúráról”, amely meg akarta haladni mind Trockij, mind Kautsky egyoldalúan kihegyezett „demokrácia vagy diktatúra” kérdését, nemcsak a „formális demokráciát”, hanem a radikális-bolsevista diktatúrafölfogást is megkérdőjelezte. Mivel Lukács „dialektikus átmeneti formának” nevezte a „demokratikus diktatúrát”, az a benyomás keletkezett, hogy valamiféle „harmadik utat” propagál. Noha álláspontja nem csengett egybe a szociáldemokráciáéval, hiszen ő nem mondott le a kommunizmusról mint végcélről, Lukácsot jobbra-elhajló likvidátorsággal vádolták. Ezt mind a „Blum-tézisek” éles visszautasítása a Kommunisták Magyarországi Pártja Központi Bizottságának részéről, mind a KIVB-nek a magyar kommunista párthoz intézett nyílt levele világossá teszi. A fő szemrehányás így hangzott: „Lukács elvtárs a szociáldemokrácia talaján áll [...]. Az igazi bolsevista önkritika kivitelezésében a pártnak főként annak a Blumnak antileninista téziseire kell irányítania a tüzet, aki a proletárforradalom lenini elméletét félszociáldemokrata likvidatórikus elmélettel váltotta föl.” Ezért ezek a tézisek „a jobboldaliság veszélyének centrumát képezik a pártban”.¹² Lukács, aki időközben kivált a KMP KB-ből, elhatározott önkritikával reagált ezekre a szemrehányásokra, jóllehet teljesen meg volt győződve a „Blum-tézisek”-ben megfogalmazott álláspontja helyességéről. Csak ezen az úton háríthatta el a Kun által követelt kizárását a pártból. Tudta ugyanis, hogy „[...] a pártból való kizáratásom akkor azt jelentette volna, hogy lehetetlenné válik aktívan részt vennem a közelgő fasizmus elleni harcban”.¹³

¹² A Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottságának nyílt levele a Kommunisták Magyarország Pártjának tagjaihoz.

¹³ Lukács: *Történelem és osztálytudat* (Magvető, Bp. [1971]): „Marxista fejlődésem: 1918–1930” (1967), 724. o. – Lukács később Karl Korsch példájával indokolja ezt a lépést, aki *Marxismus und Philosophie* c. könyvével – szintén 1923-ban – bekapcsolódott a marxista filozófia genuin státusáról Németországban folyó vitába, és hasonló meglátásokra

Két évtizedre üresen marad a politika helye Lukács filozófiai rendszerében. Még 1930-ban Moszkvába megy, ahol a Marx–Engels Intézet munkatársaként Mihail Lifsiccel együtt válik ismertté. Lifsic révén és Lifsiccel fedezi föl Lukács a marxi elmélet jelentőségét az esztétika szempontjából. „Az újrakezdés ezzel összekapcsolódó, lelkesítő mámore” kéz a kézben jár a *Történelem és osztálytudat*-beli idealista alappozíciók központi korrekcióival. A korai marxi írások befolyása alatt nemcsak az idealista szubjektum–objektum-konstrukción lép túl, hanem eldologiasodás-konceptióján is, amely „az elidegenedést az eldologiasodással” azonosította. Politikailag azonban Lukács változatlanul Sztalin oldalán áll. Bár 1967-ben azt állítja, hogy Sztalin állásfoglalása a szociáldemokráciáról és a fasizmusról mint „ikertestvérekről” „mélyen taszította” őt, ha azonban szemügyre vesszük azokban az években keletkezett írásait, akkor kiderül, hogy a harmincas évek elején az ő gondolkodásmódja is a Komintern stratégiai alaptételeihez tapadt. E korszak minden tanulmányában szignifikáns az antifasizmus és az antiszociáldemokratizmus egysége. A harmincas évek elején Lukács csak a szektás „fasizmus vagy bolsevizmus” alternatívát ismeri.¹⁴

Még a *Történelem és osztálytudat* újraindult diszkussziója – aminek következtében Lukácsot újólapon önkritikára kényszerítették – sem volt képes őt arra ösztönözni, hogy elvileg újragondolja viszonyát a sztalinizmushoz. Az a tény, hogy Lukácsot ismét közvetlenül érintették a revizionizmus körüli viták, mit sem változtatott politikai magatartásán. Csupán a teljesen le nem győzött múlt „csökevényét” látta ebben, a régi bürokrácia meghátrálásának utóvédharcait. Ehhez jött a megerősödő fasizmus reális veszélye. Lukács föltétel nélkül alárendelte munkáját „az újonnan létrejött világhelyzetnek”, ismét önkritikát gyakorolt, s alávetette magát „a dogmatizmus uralkodó nyelvi szabályozásának”. Úgy vélte ugyanis, hogy „abban az időben bármiféle opposzió nemcsak hogy fizikailag volt lehetetlen, hanem nagyon könnyen azoknak az erőknek a szellemi-erkölcsi támaszává lehetett volna, melyek minden kultúra halálos ellenségei és pusztítói voltak”.¹⁵ Ezt a lemondást az opposzicionális magatartásról Sztalinnal és a sztalinizmussal szemben bizonyára nem csupán politikai alkalmazkodásként kell értékelni. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a *Történelem és osztálytudattal* szembeni önkritikája után Lukács mint filozófus számára csak két út állt nyitva:

jutott, mint amilyeneket Lukács képviselt a *Történelem és osztálytudat*ban. Lukácsal ellentétben Korschnak aztán megszakítottabb viszonya volt a „leninizmushoz”: kétségbe vonta annak igényét, hogy „a nemzetközi osztályharc gyakorlati igényeinek elméleti kifejeződése legyen e harc jelenlegi fejlődési fokán” (Korsch: *Marxismus und Philosophie*, hg. v. Erich Gerlach, Frankfurt 1966, 60. o.). Mint ismeretes, a viták Korschnak a kommunista pártból történt kizárásával végződtek.

¹⁴ Lukács: *Wie ist die faschistische Ideologie in Deutschland entstanden?* hg. v. László Sziklai, Budapest 1982, 35. o.

¹⁵ Lukács: „Utam Marxhoz. Utóirat 1957”, in *Utam Marxhoz* II., 303. o.

vagy új gondolati rendszert hoz létre, vagy lemond a filozófiáról magáról. Ha az első utat választotta volna, akkor nemcsak elfogadnia, hanem gyakorolnia is kellett volna a hivatalos „dialmat” metafizikáját. Ehhez Lukács nem volt eléggé lelkiismeretlen. Így csak a maskarádé maradt számára a nagy filozófiáról való lemondással. Csak az irodalomkritika és a filozófiatörténet álarca mögött folytathatott „partizánharcot”¹⁶ az eszméiért. Az ezen évek szovjet irodalomtudományában szokásos vulgárszociológiai nézetek visszautasításával ténylegesen „éles ellentétbe kerül az akkori Szovjetunióban uralkodó hivatalos nézetekkel”¹⁷. Ennek ellenére túlnyomórészt negatívan értékelték azt a szerepet, amelyet Lukács játszott ezen évek irodalmi vitáiban; de nem azért, mivel Lukács rendre tartozkodóan nyilatkozott az avantgárdról, s még csak azért sem, mivel a realizmusról írt tanulmányai szinte kivétel nélkül a Pontifex Maximus iránti bókokkal teli epilógussal végződtek, hanem azért, mivel a művészet bírójának mindent jobban tudó hangvétele, a normatív álláspont és az abban foglalt barát–ellenség-séma az ítéletalkotást olyan döntési kényszerbe hozza, amely nemigen enged teret a produktív kételkedésnek és revízióképes megfontolásoknak.

Ha a fasizmus korában elmegy is a „haladás és reakció” szemantikai izotópiáinak merev szembeállítás, a humanizmus, béke, realizmus, ill. imperializmus, háború, dekadencia lexémáinak egymáshoz-rendelése – amiről Lukács később sem mond le – pontosan a kritika ama formájának nyújt alapot, amelyet 1956-ban dogmatikusként ítél el, mivel „a dicséret és a ledorongolás között nem ismert semmi közbeeső álláspontot”¹⁸. Ámbár alig akad példa rá, hogy Lukács a világtörténeti nagyság rangjára emelte volna a dogmatizmus epigonális művészetét. Amit 1918-ban oktatásügyi népbiztosként megfogalmazott, az – a modernnel szembeni minden értetlenség ellenére – gondolkodásának vezérmotívuma maradt: „A közoktatásügyi népbiztos semmiféle iránynak vagy pártnak irodalmát hivatalosan támogatni nem fogja. A kommunista kultúrprogram csak jó és rossz irodalmat különböztet meg, és [...] nem hajlandó arra sem, hogy szocializmus címen ráeressze a dilettantizmust a művészetre.”¹⁹ Így tekintve, Lukács habituais

¹⁶ Vö. Agnes Heller: „Die Philosophie des alten Lukács”, in *Georg Lukács. Jenseits der Polemiken. Beiträge zur Rekonstruktion seiner Philosophie*, hg. v. Rüdiger Dannemann, Frankfurt 1986, 126. o.

¹⁷ „Sozialismus als Phase radikaler, kritischer Reformen”, i. k., 236. o.

¹⁸ Lukács: *A haladás és reakció harca a mai kultúrában*, Szikra, Bp. 1956, 26. o. – Brecht, szintén megdöbbenve a lukácsi kritika denunciatív módjától, éppenséggel „nemzeti-»szocialista« manőverekkel” hasonlítja össze a „formalista kritikát”. Vö. Bertolt Brecht: *Arbeitsjournal 1938–1955*, hg. v. Werner Hecht, Berlin 1977, 10. o. A terminológiai alkalmazkodás a dogmatizmushoz tehát nem csupán a megfogalmazások korrektúráját jelenti. Politikailag robbanásveszélyes kifejezések alkalmazásával Lukács lényegileg járult hozzá az irodalom és az irodalomtudomány átpolitizálásához.

¹⁹ Lukács: „Felvilágosítás”, in *Forradalomban. Cikk, tanulmányok 1918–1919*, Magvető, Bp. [1987], 105. o.

ellenszenve a „vezércikkpoézis” minden formájával, a „pártművészet minden diktatúrájával” szemben pozitív visszája kultúrkonzervativizmusának. Megvan azonban az ára annak, ami itt előnynek tűnik. A történelemfilozófiai univerzalizmus, a szisztematikus általánosítási hajlam, az empirikus-konkrét létmegtapasztalás részleges kizárása olyan negatív következményekkel jár, amelyek különösen Lukácsnak a moszkvai folyamatokhoz való problematikus hozzáállásában válnak világossá.

Ezeket a folyamatokat Lukács kezdetben „a valóban jelenlévő aktív oppozíciókkal történő forradalmi leszámolásnak”²⁰ tekintette. Mivel véleménye szerint a vádlottak többsége „szektás” volt, amikor a VII. világkongresszus után sor került a Zinovjev-pörre, azt hitte, hogy ez a pör teljesen megfelel a „politikai követelményeknek”. Ebben az alig menthető magatartásában még akkor sem változott semmi, amikor olyan személyiségeket helyeztek vád alá, mint Buharin és Karikás Frigyes, akiket ismert, és akiknek politikai és morális tisztaságáról meg volt győződve! Tehát jóllehet teljesen ártatlan emberek lettek a pörök áldozataivá, Lukács ezt csupán „a tisztogatások szélsőséges megnyilvánulásaiaként” érezte. Habár már akkor is azt az álláspontot képviselte, hogy a konkrét vádpontok megalapozatlanok voltak, a pörök vélt politikai szükségszerűsége mégis fontosabbnak mutatkozott számára, mint azok tényleges „jogszerűsége”.

Ebben az összefüggésben biztosan több mint véletlen, hogy Lukács, aki a jakobinusok terrorkormányával való „történelmi összehasonlításban” nézte a pöröket, ebben az időszakban a fiatal Hegelről írt filozófiai életrajzán dolgozott. Ez az eddig kevésbé figyelembe vett tényállás nézetünk szerint azért tart számot különös érdeklődésre, mivel mondhatni tanmesének számíthat a tekintetben, amit Lukács később „megélt gondolkodásnak” nevez; e gondolkodás számára a kritika és az afirmáció ellentmondása konstitutív volt. Hiszen ismeretes, hogy azokban az években Hegelt a feudális reakció ideológusává nyilvánították a Szovjetunióban. S íme Lukács, aki a harmincas és negyvenes években egészen tudatosan játszott egy új Hegel szerepét, nemcsak ezzel a „Hegel-legendával” végez, hanem egyidejűleg a Fries és Haym által fölhozott vádakkal is, miszerint Hegel magas állású apologétaként szolgálta a porosz konzervativizmust. Lukács tehát itt is kétfrontos háborút folytat. Jó okkal. Lukács mindig értékelte Hegelben azt, hogy „tisztelte és becsülte a történelmi realitást”, s ehhez kapcsolódóan azt, hogy „szentimentalizmus nélkül” védelmezte a haladást. Cserébe azért, hogy Hegel „a polgárság forradalmi fejlődését mint egységes folyamatot fogta fel, mint olyan folyamatot, amelyben a forradalmi terror is, meg thermidor és Napóleon is csupán a fejlődés szükségszerű fázisai”, Lukács megalkuszik Hegel alkalmazkodásával és antidemokratizmusával is.²¹ Eltérően a romantikusoktól, akik a forradalmi események (különösen a jakobinusok forradalmi terrorjának) gondolati földolgozá-

²⁰ „Sozialismus als Phase radikaler, kritischer Reformen”, i. k., 236. o.

²¹ Lukács: „Hölderlin Hyperionja”, in *Goethe és kora*, Hungária (Bp. 1946), 115. o.

sa nyomán utópikus életreform-programba húzódnak vissza, Hegel magában a történelmi tudatban próbálja megragadni a kor ellentmondásait. Ennek megfelelően a „terror” is „szükségesnek és jogosnak”, az átmenet szükségszerű fázisának kell fölfognia, az idejétmúlt intézmények helyreállítására irányuló kísérletek megtörése érdekében.²² Lukács törekvése hasonló, és valamiképpen homológ Hegel viselkedésével. S az életrajz itt válik önéletrajzzá. Ahogyan ugyanis Hegel számára a forradalmi terror és később Napóleon a világtörténelem eszközei, a világtörténelmi ésszerűség megtestesülései, úgy Lukács számára, aki éppen ebben az időszakban ismételtelen a jelentős személyiségek történelmi szerepére hívja föl a figyelmet, a terror, Sztalin és a kommunista párt a világtörténelmi értelem inkarnációi. Hegel világszellemével a háta mögött és a kommunista társadalom marxista végcéljával a szeme előtt a bolsevista forradalom megvalósításának szükségszerű mozzanataiként fogadta el a terrort és az új Napóleont. Tehát a végzetes mozzanat Lukács esetében, s a végzetes mozzanat önéletrajzára nézve is abban áll, hogy a fönt említett ellenzéki „kísérletek az idejétmúlt intézmények helyreállítására” már egyáltalán nem léteztek a harmincas évek végének Szovjetuniójában – és ennek megfelelően a terror szükségszerűsége sem.

Érdekes ebben az összefüggésben egy Lukácsnál található Marx-idézet: „Napóleon volt a forradalmi terrorizmus utolsó harca a szintén a forradalom által proklamált polgári társadalom és annak politikája ellen.”²³ Ha Napóleont Sztalinra, a polgári társadalmat pedig a szocialista társadalomra cseréljük ebben az idézetben, akkor nagy biztonsággal előttünk áll az, ahogyan Lukács nézte az akkori viszonyokat. Ha korábban az a kísérlet irányította gondolkodását, hogy kétségbeesetten szembesítse az ideált és a valóságot, s ha a húszas évek elején azt látta, hogy a diktatúra, a terror és az osztályelnyomás, a forradalom eszközei annyira eltávolodtak céljuktól, a „demokratikus világrendtől”, hogy fönnállt annak a veszélye, hogy az eszközök megsemmisítik a célt, most ezek az eszközök szorulnak igazolásra a céllal szemben. Lukács bevonja az ideál és a valóság ellentmondását, amikor egy teleologikus történelemkonstrukció közvetítésével mutatja föl az értelmet egy értelmetlen valóságban. Ez lehetővé teszi számára, hogy még a sztalinista terrorkormányt is a szocializmus fejlődésének szükségszerű fázisaként fogadja el. A sztalinizmus terrorista-totalitárius gyakorlatát teljesen kritikátlanul egy olyan történelemfilozófiai univerzalizmusban fogja föl, amely ezt a gyakorlatot végül is elméletileg teszi közömbössé. Bár semmilyen empirikus tapasztalattal nem rendelkezik, Lukács párbeszédet folytat a világszellemmel, amelynek számára a világtörténelem tudati haladás a szabadság felé.

Az empirikus tényyszerűségek e közömbösítése nem újdonság. Bloch már 1918-ban szemére veti a lukácsi tragédia-metafizikának, hogy az *én* (Selbst) benne megcélzott normatív tulajdonképpenisége „a gyilkosság, a halál és a sötétség”

²² Vö. Lukács: *A fiatal Hegel*, Kossuth-Akadémiai, Bp. 1976, 320. o.

²³ Uo. 385. o. – Az idézet *A szent család*ból való.

kizárásával kapcsolódik össze, s hogy Lukács filozófiája, amely – a Blochétól eltérően – mindig az *énen* (Ich) kívül keresi az egyéni és társadalmi cselekvés mércéjét, „csöndben pozitívan Istennel-telítettnek föltételezi a világot”²⁴. Időközben biztosan megváltozott a lukácsi reflexiónak az alapokra vonatkozó elméleti kerete. A kantianizmus és az életfilozófia szintézisének²⁵ helyébe olyan történelemfilozófia lép, amely megpróbálja integrálni Marx munkaelméleti kezdeményezését. Mivel azonban Lukács mégsem képes ezt a történelemfilozófiát empirikusan tartalmas politikai elmélettel közvetíteni, teljesen tehetetlenül áll a szovjet társadalom deformációi előtt. A pörökkel szembeni kritikátlan magatartása is ezzel függ össze. Amennyiben Lukács számára a „nyers kommunizmus” (Marx) történelmi normává kocsonyásodik, elméletileg küszöböli ki a jelenből a régi hatalmi viszonyok fönmaradását és az új hatalmi viszonyok létrejöttét. Azáltal, hogy radikálisan kihagyja reflexiójából az empirikus ténszerűségeket (ill. a meg-nem-kérdőjelezett általánossal és lényegessel szemben pusztán egyéni és véletlen mozzanatokként radikálisan leértékeli őket), Lukács teleologikus történelemkonstrukciója abba a „hamis pozitivizmusba” csap vissza, amelyet egykor Marx kritizált Hegelben. Ez az az előfeltevés, amellyel Lukács azt állíthatja, hogy még a legrosszabb szocializmus is jobb, mint a legjobb kapitalizmus. Ha egykor a korai Lukács azt jegyezte le Marxra utalva: „Credo quia absurdum: pozitív, valóban, mivel értelmetlen”²⁶, akkor politikai értelemigények által cenzúrázott valóságirányultsága, amely eleve föl van vértézve az empirikus kritikával szemben, most nemcsak a totalitárius gyakorlattal szembeni kritikát hallgattatja el, hanem egy szinte olymposzi álláspont mímelésével ráadásul megteremti számára azt a szellemi biztonságot is, amely benne mindig egy bizonyos „helyhez” kötődött: a kommunista párthoz. E párthoz találta meg 1918 óta „transzcendentális tájékozódási pontját”. Élete végéig a párt jelentette számára a „hazát”, s egyúttal a totális elkötelezettség helyét. A sztalinizmus idején azonban éppen a párt az a fórum is, amely elhallgattatta az értelmet és a kritikát – még Lukácsban is, abban a gondolkodóban, aki emfaticusan akarta védelmezni a párt kívánalmait.

Csak a második világháború után jön el az ideje annak, hogy megváltozzék Lukács magatartása a sztalinizmussal szemben. A Szovjetunió által főlzabadított országok a népi demokrácia útjára léptek. Lukács ebben annak a munkás-paraszt diktatúrának a megvalósulását látta, amelyet a „Blum-tézisek”-ben fogalmazott meg. Amit Rákosi „szalámitaktikának” tekintett, taktikai sakkhúzásnak a hatalomért folytatott harcban, azt Lukács „lehetőségnek fogta föl arra, hogy demokratikus formákban dolgozzanak a szocializmusért”²⁷. Az a hite, hogy a

²⁴ Ernst Bloch: *Geist der Utopie* (Erste Fassung); Werke 16., Frankfurt 1977, 69. o.

²⁵ Vö. Udo Tietz: „Ästhetik und Geschichte. Eine philosophisch-ästhetische Analyse des Frühwerks von Georg Lukács”, in *Weimarer Beiträge* (Berlin), 1989. 4. sz. 560–580. o.

²⁶ Lukács: *Dostojewski. Notizen und Entwürfe*, hg. v. J. C. Nyíri, Budapest 1985, 95. o.

²⁷ „Sozialismus als Phase radikaler, kritischer Reformen”, i. k., 237. o.

fasizmuson aratott győzelemmel egyidejűleg eltűnnek a dogmatizmus módszerei is, mai nézőpontból naivnak tűnhetik. S ő valóban naiv is volt. Ezt tükrözi megdöbbenése, amikor 1949-ben ismét kampányt indítottak, amelybe őt is belekeverték, mégpedig mértékadó módon.

Ezt a kampányt külpolitikalag a jugoszláviai események, a lengyelországi Gomulka-pör, valamint a bulgáriai és albániai pörök hátterében folytatták. Magyarországon küszöbönállt a Rajk-pör. Ez a pör, amely nemzetközileg a legnagyobb föltűnést keltette, a sztalinizmus igényeinek megfelelő justizmord volt. Lukács azzal bonyolódott bele az eseményekbe, hogy egy olyan népi demokrácia-koncepcióért küzdött, amely megkísérelte összekötni a *szocializmust és a demokráciát*. Ez a demokrácia-koncepció ellentétben állt a népfrontnak a negyvenes évek végén megkezdett likvidálásával. Néhány hónappal később, miután Rajkot 1949 elején letartóztatták, megkezdődött az ún. Lukács-vita.

Ebben az összefüggésben a következő probléma vetődött föl. Lukács az 1949-ig tartó szakaszban fontos szerepet játszott a nyilvánosságban. Magyarországra visszatérése óta a budapesti egyetem esztétikai és kultúrfilozófiai tanszékét vezette. Tagja volt többek között a *Társadalmi Szemle* és a *Fórum* szerkesztőbizottságának. Időközben nemzetközileg is elismert személyiség lett. Nagy figyelmet keltő beszéddel lépett föl 1946-ban a genfi filozófiakongresszuson; ebben „a szocializmus és a demokrácia” összefüggéséről alkotott tézisést ismételte meg. Az 1948-as wroclawi béke-világkongresszuson „az értelmiség felelősségéről” beszélt. Ugyanebben az évben jelent meg könyve a fiatal Hegelről a zürichi – bécsi Europa-Verlagnál. Egy évvel később tagja lesz a Béke Világtanácsnak. Ugyanabban az évben Párizsban a nemzetközi Hegel-kongresszuson „A Hegel-kutatás új problémái”-ról beszél. Lengyelországban Adam Schaff és Roman Karst, az NDK-ban Wolfgang Harich propagálja műveit. Ezenkívül jelentős művészek fogadták ismeretségükbe és barátságukba Lukácsot, bel- és külföldön egyaránt. Itt csak Déry Tiborra, Illyés Gyulára, Thomas Mannra, Johannes R. Becherre, Anna Seghersre és Arnold Zweigra emlékeztetünk. Ezért nem volt könnyű egy újabb Lukács-vitát indítani. Kellett találni valakit, aki nem hagyja, hogy ezek a tények elrettentsék, s egyúttal már korábban is Lukács-kritikusként jelent meg. Ez volt Rudas László, a pártfőiskola akkori vezetője. Rudas, aki néhány héttel korábban már támadást indított Fogarasi Béla ellen, a *Társadalmi Szemle* c. folyóiratban megnyitotta a Lukács ellen irányuló vitát. Cikkét, amely a legdurvább és legdogmatikusabb hangvételben, rabulisztikus érveléssel íródott, és közvetlenül fenyegető, a Rajk-pör atmoszféráját idéző módon végződött, Révai József (a Politikai Bizottság tagja, vezető pártideológus és akkori kultuszminiszter), Horváth Márton (Révai helyettese és a párt kultúrosztályának vezetője) és Alexander Fadejev tanulmányai keretezték. „Pártköltészet” (1945), „Irodalom és demokrácia” (1946) és „Szabad vagy irányított művészet” (1947) c. tanulmányaira utalva a legélesebb formában támadták Lukácsot. A kritika tárgya realizmus-fölfogása és demokrácia-koncepciója volt, amelyet joggal hoztak kapcsolatba a „Blum-tézisek”-kel. A vita, amelyet nem annyira érvekkel és tárgyi ismeretekkel, mint inkább „a Vörös Hadsereg által

szállított fegyverekkel” folytattak, tartalmilag azokat a szemrehányásokat ismételte meg Lukács ellenében, amelyek a harmincas és negyvenes évekből ismerősek. Jóllehet Lukács már a vita folyamán megjelentetett egy cikket, amelyben válaszolt Rudas támadásaira, Révai nem találta kielégítőnek ezt a megnyilatkozást. Lukács azonban nem akart túllépni ezen a kompromisszumon. Az újabb önkritikát nemcsak azért vetette el, mert elvileg is úgy vélte, hogy igaza van, hanem a vita módja is fölháborította. Erre Rákosi hívatta. Néhány nappal később megjelent önkritikája, „Az irodalmi vitából fakadó következtetések” címmel. Ez a küzdelem tehát ismét „kizsartolt kiengesztelődéssel” (Th. W. Adorno) ért véget. De nem csupán ennyiről volt szó. A diszkusszió lefolyása végérvényesen meggyőzte Lukácsot: „végtelenül reménytelen, hogy a dogmatizmus ideológusaival termékeny vitát folytathassunk”²⁸. Az 1949-es év tehát döntő jelentőségű Lukács intellektuális életrajza szempontjából. Az ún. Lukács-vita, valamint a nagy pörök, főként a Rajk-pör, amelyeket Lukács a húszas évek alapvető hibái világtörténelmi ismétlődéseinek tekintett, véglegesen tisztázták viszonyát a sztalinizmushoz.

Ehhez kapcsolódott annak belátása, hogy a sztalinizmus már nem felel meg az új világhelyzetnek. Mindazonáltal még hét évnek kellett eltelnie, míg Lukács megtörte egyenesen wittgensteini hallgatását, és a sztalinizmus főntartás nélküli kritikásvá lett. Csak a SZU Kommunista Pártja XX. kongresszusakor válik ismét politikailag aktívvá. A legendássá vált Petőfi Körben száll vitába először nyilvánosan a sztalinizmussal, és következtetéseket von le Magyarország helyzetére nézve. Június 28-án a dolgozók politikai akadémiáján Lukács hozzászól „A haladás és a reakció harca a mai kultúrában” témához. A Párttörténeti Intézetben újra megvitatják és lényegileg elismerik a „Blum-tézisek”-et. Erre föl Lukács visszavonja korábbi önkritikájának nagy részét. Néhány nappal ezután, október 23-án Budapesten kitör a fölkelés. Nagy Imre lesz a miniszterelnök, Lukácsot a kulturális ügyek vezetésével bízva meg a kormány és kooptálja az MSZMP Központi Bizottsága. Röviddel ezután a Nagy-kormány kihirdeti az ország kilépését a Varsói Szerződésből, Lukács erre lemond a kormánytagságról. November 4-én a szovjet csapatok megszállják az országot. Lukács a Nagy körüli csoport egy részével a jugoszláv követségre menekül. Amikor a levert fölkelés után Naggyal együtt (akit 1958-ban kivégeznek) elhagyja a követséget, letartóztatják és a romániai Snagovba száműzik. A bel- és külföldi tiltakozás hatására 1957. április 11-én visszatérhet Budapestre. Négy nappal később levelet ír az MSZMP Intézőbizottságának, s ebben kéri az átvételét az új pártba. Jó okkal. Lukács ugyanis időközben a sztalinizmus legradikálisabb kritikuskai közé tartozott Kelet-Európában.²⁹ Ismét betöltötte a politika helyét filozófiai rendszerében, és tanulmányok sorában szállította az építőköveket a sztalinista uralmi rendszer

²⁸ Lukács: „Utam Marxhoz. Utóirat 1957”, i. k., 307. o.

²⁹ Lásd ortodox kritikuskainak ellentámadását, in *Georg Lukács und der Revisionismus*, Berlin 1960.

olyan elméletéhez, amely „egy világtörténetileg ennyire fontos periódus tartalmát és problematikáját nem egy ember alkatára”³⁰ vezeti vissza, hanem az Októberi Forradalom indulási föltételeivel próbálja magyarázni azt, hogy a politika hatalmi és döntéshozói struktúrái deformálták a szocializmust, valamint azzal, hogy a marxizmus legitimációs tudománnyá züllött; olyan tudománnyá, amelyet megfosztottak kritikai képességétől, amikor a stratégia helyett a taktikát tették meg a tájékozódás alapjává.

Lukácsnak a sztalinizmuson gyakorolt politikai kritikája *A demokratizálódás jelene és jövője* c. tanulmányában csúcsonyul ki.³¹ Politikai végrendeletként analogonja ez a szöveg annak a filozófiai sztalinizmus-kritikának, amelyet *Az esztétikum sajátossága* és *A társadalmi lét ontológiájáról* c. írásokból ismerünk. Ez a tanulmány, amely az életmű ama vonalába illeszkedik, amelybe többek között a „Taktika és etika”, a „Blum-tézisek” és a már említett, „A haladás és a reakció harca a mai kultúrában” c. esszé, az 1968-as csehszlovákiai események háttérében keletkezett, amikor a demokratizálódás problémája minőségileg új módon vetődött föl a szocialista államok számára általában és Csehszlovákia számára különösen is.

A történelemben először itt tettek kísérletet rá, hogy összekössék a szocializmust és a demokráciát. A sztalinista függőség épületéből való kitörés nem alaptalanul ünnepelte önmagát emberarcú szocializmusként. Az elbűvölő vállalkozás, hogy olyan szocializmust építsenek föl, amely a sztalinizmustól eltérően nem a polgári demokrácia tagadásaként, hanem annak hegeli értelemben vett meghaladásaként (Aufhebung) jelenik meg, rövid időre még egyszer olyan attraktívá tette a szocializmust, amilyen bizonyára csak fönnállásának első évtizedében volt. E kísérlet, hogy a demokrácia és a szocializmus összekötésével kitörjenek a sztalinizmus ördögi köréből, azzal végződött, hogy a Varsói Szerződés csapatai bevonultak Csehszlovákiába.

Öt nappal annak kezdete után, hogy „a Varsói Szerződés öt országa közös segítséget nyújtott Csehszlovákiának a szocialista vívmányok megvédéséhez”, Frank Benseler fölszólította Lukácsot, foglaljon állást az eseményekkel kapcsolatban. *A társadalmi lét ontológiájá*val és az összkiadás 10. kötetének, „Az esztétika problémái”-nak tördelési korrektúráival foglalkozva, amelyek – mint maguk a kor eseményei is – Lukács számára a szó legigazibb értelmében „közbejöttek”, valamint sok megkereséstől ösztönözve, Lukács eleget tesz Benseler kívánságának. Néhány héttel később készen áll a nyers szövegtervezet kézírata. Lukácsnak ezúttal ismét le kellett mondania a nagy filozófiáról, és közvetlenül napi politikai

³⁰ Levél Alberto Caroccihoz (1962).

³¹ Vö. Udo Tietz recenziója: „Georg Lukács, Demokratisierung heute und morgen, Budapest 1985”, *DZfPh* 1990. 6. sz. 589–591. o.

kérdésekkel kapcsolatban kellett állást foglalnia. De ez a leereszkedés az elmélet magasáról a politika síkjára mégsem pragmatikus szándékú taktikai fordulat.³²

Amikor demokratizációs iratában Lukács folytatja „a mai demokratizálás társadalomontológiai problémáinak” boncolását, olyan témát variál, amelyet öregkori műveiben vizsgál meg szisztematikusan. Már az *Esztétiká*ban elemezte ezeket a társadalomontológiai problémákat a mindennapi életre mint a társadalmi viszonyok döntő terére vonatkoztatva, s az *Ontológiá*ban ismét visszatért rájuk, mint a torzulatlan és sikeres társadalmasítás kulturális föltételeinek kérdésére. Lukács ezzel teljesen tudatosan egy olyan problémakomplexumhoz nyúl vissza, amelyet a *Történelem és osztálytudat*ban tematizált először: a kortárs elidegenedési és eldologiasodási jelenségek vizsgálatához. A húszas évek eldologiasodási elméletének társadalomontológiai újrafogalmazásával Lukács megvetette a sztalinizmussal folytatott, radikalizálódott vitájának elméleti alapját.

Erre a vitára már csak azért is szüksége van, mivel a sztalinizmus rendszere semmiképp sem tekinthető előtörténetnek. A Prágai Tavasz katonai leverése – amit Lukács határozottan elítélt –, a nem-demokratikus hatalombiztosítás ideológiai egyoldalúsága és represszivitása a reálisan létező szocializmusban, elégséges bizonyítéka számára annak, hogy a sztalinizmus egyáltalán nem a múlt tartozéka. Tudjuk, hogy Lukács a politika kérdéseit mindig a stratégia kérdéseiként, azaz világtörténeti összefüggésben vetette föl. Másfelől Lukács stratégiaközpontúsága, ami bizonyára együtt jár bizonyos előnyökkel, gyakran elvonntá tette a mindenkori helyzet konkrét analizisét. Lukács is tudatában volt ennek. Demokratizációs iratában ezért nem az 1968-as év eseményeinek közvetlen analizisén fáradozik, hanem a létrejött helyzet előtörténetének és struktúrájának vizsgálatán. A Prágai Tavasz katonai leverése – amivel a demokratikus szocializmus reális, minden valószínűség szerint utolsó esélyét játszották el ebben a században – csupán indíték Lukács számára ahhoz, hogy fölvesse „a mai szocializmus társadalmi létének” kérdését, ahogyan az „a sztalin periódus válságából” fakadt; abból a válságból, amely Lukács szerint a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusán lelte meg első elméleti és gyakorlati-politikai kifejeződését, s a Varsói Szerződés csapatainak bevonulása után új szakaszba lépett.

Elméleti-módszertani szempontból két, egymással összefüggő alaptétel vezérli Lukács kritikai analizisét: A sztalinizmus egyfelől a szovjet társadalom fejlődésének történeti jelensége, amely „a szocializmusnak egy gazdaságilag és ezért társadalmilag visszamaradott országban történő megvalósításával” függ össze; másfelől a sztalinizmus meghatározott politikai struktúra, amelyet a politika hatalmi és döntéshozói struktúráinak gátoltsága jellemez. Lukács szerint a fiatal szovjet társadalomnak „a szocializmusba való, nem-klasszikus átmenettel” kapcsolatos deformációi – azok a deformációk, amelyek, ahogy már Lenin

³² Lukács: *A demokratizálódás jelene és jövője*, Magvető, Bp. [1988].

fölismerete, a gazdasági, állami és pártélet bürokratizálásával függenek össze (Lenin ebben az összefüggésben „bürokratikus vadhajtasokkal bíró munkásállamról” beszél) —, az 1927-es év óta erőltetett iparosítás, a munkásosztály és a parasztság szövetségének szétszakítása a kényszerkollektivizálás révén, a nagy pörök a második világháború előtti években és a Hitler–Sztalin-paktum olyan, rendszerve-szélyeztető válságokat okoztak, amelyeket ismét antidemokratikus intézkedések kísértek ill. ezekkel az intézkedésekkel kellett kompenzálni.

Ezt a válságterhes folyamatot azonban Lukács nem rendszerlogikus struktúra- és döntési modellal rekonstruálja, amelyben a szocialista rendszer túlélésével kapcsolatos döntési kritériumokat egy elemi funkció-logika szerint rögzítik, s amelyek aztán másfelől ideológiailag alátámasztják és igazolják a hiányos és antidemokratikus gyakorlat jelenségeit. Ellenkezőleg: Lukács megpróbálja bizonyítani, hogy a történelmileg rendelkezésre álló cselekvési és döntési tér nem volt olyan szűk, hogy föltételezte volna a diktatórikus-adminisztratív döntési struktúrát és mintegy vaskövetkezetességgel kényszerítette volna ki „minden hatalmi apparátus fokozatos koncentrálását” Sztalin kezében. De mivel a történetileg meghatározott célkitűzésekkel összekötött megbízotti hatalom (Auftragsgewalt) „a tanácsrendszer leépítésével” önállósult, és a hatalom ellenőrzésének és korlátozásának hatékony mechanizmusaival nem lehetett többé érvényteleníteni, nemcsak a döntési struktúrák merevedtek meg, hanem örökössé váltak fennmaradásuk okai is. Mert ahogyan a helyes döntések megnövelik a helyes döntések esélyét, úgy azok a hibák is, amelyeket ugyan szükségszerűen elkövetünk, de ellenőrzési és tanulási mechanizmusok hiánya esetén nem javítunk ki, újratermelik saját fennmaradásuk alapját. Lukács szemében egyedül a diffundáló döntési perspektívákat integrálni tudó demokratikus nyilvánosság képez kielégítően biztos bázist a tanulni képes döntési struktúrákhoz és a hatékony ellenőrző mechanizmusokhoz. Ahol — mint a sztalinizmusban — nem adott ez a bázis, ott a nyilvános élet megmerevedik, „a képviseleti demokrácia formalizmusa” révén látszatéletté válik, amelyben a bürokrácia az egyedül tevékeny elem.

Lukács szerint a politikai sík interszubjektivitás-nélküli emancipációjának elméleti síkon az az „objektivizmus” felel meg, amelyet a dialektika afirmatíván alkalmazott princípiuma jellemez. A kizárólag a taktika primátusa szerint tájékozódó elméletképzés azonban, amely lehetővé tette Sztalin számára, hogy „a szocializmusban a társadalom bürokratikus manipulálásának rendszerét építse föl a marxista ortodoxia látszatával”, nemcsak föltételezi az állandósult társadalmi állapotot, hanem egyidejűleg legitimálja is. Az „osztályharc éleződésének” formulává-merevedett tézisével — amely „az akut polgárháború cselekvési módját minden gyakorlat módszerévé tette, bár a gyakorlatban az effajta cselekvési mód történelmileg túlhaladott volt” — nemcsak a valóban kritikus kutatást és diszkussziót akadályozta meg, hanem ezen túlmenően az önmaga előtt az állam végcéljának számító bürokrácia államilag represszív intézkedéseinek legitimációját is szolgálta. Az elmélet síkján így termeli újra magát a reális uralmi apparátusok

biztonságigénye. Az autonóm, a társadalmi akaratképzési folyamatoktól elválasztott autoritativ voluntarizmus így korrelál egy legjobb esetben „formális logikai konzisztenciával” kitűnő ideológiával, azzal az ideológiával, amely megvitatás nélkül hagyja az alapjául szolgáló érdekeket. Az objektivitás látszata (Lukács más összefüggésben „hiperrealizmusról” is beszél), amit vélhetően az „aktuális probléma” szerinti pozitivista tájékozódás fed el, valójában azoknak az eredményeknek az eldologiasodásán és fetisizálásán nyugszik, amelyek a maguk részéről egy történelmi tanulási folyamat termékei.

Ellentétben azokkal a „marxistákkal”, akik nemcsak azt vitatják, hogy „önálló sztalinizmus” létezik, hanem éppenséggel azt állítják, hogy „Sztalin elméleti működése egészében véve marxista–leninistának” minősítendő, és csupán „a pártélet és a szocialista törvényesség normáinak megsértése” tekintendő a lenini normák elleni vétségnek³³, Lukács szemében a sztalinizmus, elméletben és gyakorlatban egyaránt, *szakítást* jelent Marx, Engels és Lenin elveivel! Ha tehát Lukács sztalinizmusról vagy „személyi kultuszról” beszél, akkor nem csupán a deformációkra, a bürokratikus megkeményedésekre és a jogállami pozícióknak a „reálisan létező szocializmusban” történő megszüntetésére gondol, hanem a legitimációs tudománnyá züllött „ML”-re is. Ebből fakad erőfeszítéseinek célja életének utolsó két évtizedében: elméletileg és gyakorlatilag megalapozni a megújulás normatív elveit. E probléma iránti elméleti érdeklődésének messzemenően megfelel egy gyakorlati. Ha ugyanis a gyakorlatban ki akarjuk küszöbölni a deformációkat, ha a „helyes reformokkal” ismét egyenessé akarjuk hajlítani az elferdült dolgokat, akkor olyan normatív mércére van szükség, amely az egyenest egyenesnek, a ferdét ferdének mutatja. Az effajta mérce keresése – függetlenül attól, hogy Lukács „tisztán” filozófiai eszközökkel akarja megszerezni – annyiban plauzibilis, hogy annak az elméleti és gyakorlati vonatkozási keretnek az előzetes meghatározása nélkül, amelyben a múltat illetően módon akarjuk földolgozni, a múlttal való igazi megbirkózás eleve kudarcra van ítélve. Mert amint a sztalinista ideológia egyes teorémáinak immanens cáfolata nem érinti alapjaiban az ideológiai vonatkozási rendszert, úgy van gyakorlati-politikai tekintetben is: „a sztalinizmus visszavonása a sztalinizmus formájában” végső soron föntartja a sztalinizmust.³⁴ Lukács kizárólag azt látja kivezető útnak a szocializmus válságából, ha visszatekintő megfontolás tárgyává teszik a kritikai marxizmus princípiumait ill. azokat a princípiumokat, amelyek meghatározzák az élet egészét – a hétköznapioktól és a gazdasági tevékenységtől kezdve az intézményeken át egészen a politikai döntési struktúráig – átfogó demokratizálási folyamat kivitelezését.

Ez a demokratizálási folyamat Lukács szerint nem következik kényszerűen a gazdasági fejlődésből. Tézisének értelmében szocialista demokrácia nélkül nem

³³ Robert Steigerwald: „Stalin-Kritik als Vorwand”, *Marxistische Blätter* (Frankfurt), 1977. 2. sz. 115. o.

³⁴ *Gespräche mit Georg Lukács*, hg. v. Theo Pinkus, Reinbek bei Hamburg, 82. o.

lehetséges „új gazdasági mechanizmus”. Amilyen jogosan hívja föl Lukács a figyelmet a társadalom demokratikus fejlődésének és gazdasági fejlődésének belső összefüggésére, s amilyen jogosan sürgeti „a gazdasági bázisnak a közgazdaságtanból kiinduló alapos reformját”, olyan problematikusnak, sőt hibásnak tűnnek számunkra javaslatai a társadalmi *status quo* meghaladására, amennyiben valóban ennek a gazdasági tartalma van napirendre tűzve. Bár Lukács nagyon is látja, hogy téves lenne föltételezni, hogy „a termelőeszközök államosításával, a proletárdiktatúra államformájával már megválasztottuk e komplexum minden valóban lényeges mozzanatát”, azt is fölismeri, hogy amikor Sztalin szubjektivistán módon interpretálta az értéktörvényt, akkor „eltért a közgazdaságtannak a társadalmi fejlődés összefolyamatabeli szerepéről alkotott marxi koncepciótól”. Mindezekkel az ítéletekkel fönttartás nélkül egyetérthetünk. Egyek vagyunk Lukáccsal abban, hogy „a termelés bürokratikus manipulálása” vezetett a gazdaságban azokhoz a végzetes deformációkhoz, amelyek – egyéb tényezőkkel együtt – lényegileg felelősek voltak a sztalinista szocializmustípus válságáért (és bukásáért). Akkor is egyek vagyunk Lukáccsal, amikor amellettszáll síkra, hogy „helyezzék vissza jogaiba a marxi értéktörvényt”. Mindazonáltal Lukács közgazdasági nézetei véleményünk szerint legjobb esetben is premodernnek. Miért? Ha strukturálisan biztosítani akarjuk a modern társadalmi fejlődést és meg akarjuk akadályozni annak regresszióját a premodern stagnációs szintre, akkor először is szavatolni kell a modern gazdasági verseny alapföltételét, másodszor oly módon kell politikailag demokratizálni az államot, hogy, harmadszor a modern kultúra a társadalom döntő fejlődési potenciáljaként valósuljon meg.³⁵ A társadalmi evolúció e föltételeit Lukács csak beszűkített optikából ragadja meg. Bár Lenin problémafölvetéséhez kapcsolódik a tekintetben, hogyan lehetségesek a nyilvános versengés révén az általános társadalmi tanulási folyamatok (és nem csupán a hatalomváltás az osztálytársadalmon belül); ezt a problémafölvetést azonban Lukács nem képes politikai-gazdaságtanilag termékennyé tenni szocializmus-koncepciója számára. Ez két tényállással függ össze: Először is azzal, hogy félreérti a „piacnak” mint annak a szférának a jelentőségét, ahol a szocializmusban is közgazdaságilag szuverén gazdálkodó alanyok a csere során termékeket és szolgáltatásokat realizálnak, ily módon szabadon szelektálják termékeiket és szolgálataikat, és – szuverenitásukat kifejezve – szerződéses módon szabályozzák csereviszonyaikat.³⁶ Másodszor a marxi közgazdaságtan számára teljesen abszurd fölfogásával „a politikának a gazdasággal szembeni primátusáról”. Bár Lukács is elismeri a gazdaságot mint a szocialista átalakítás alapját, szerinte azonban az átformáló erőt „kívülről”, a „párt” részéről, „teleologikus tételezések-

³⁵ Vö. Hans-Peter Krüger: „Zur Differenz zwischen kapitalistischer und moderner Gesellschaft”, *DZfPh*, 1990. 3. sz. 213. o.

³⁶ Vö. Ulrich Hedtke: „Zur Innovation der stalinistischen Wirtschaftsführung”, *Initial* (Berlin), 1990. 3. sz. 213. o.

kel" kell „bevinni” a gazdaságba. „Tehát a szocializmus (s még inkább a kommunizmus) [Lukács számára] olyan formációk, amelyekben [...] a társadalom egésze [...] egyre erősebben egységes irányításnak van alávetve.” Annak a kijelentésének a bevonásával, miszerint a „többpártrendszer” a demokráciának polgári, s ezért történelmileg túlhaladott formája, ebből három végkövetkeztetés vonható le.

1. Társadalmi és politikai szempontból olyan homogenitás-illúzió szolgál a lukácsi szocializmusmodell alapjául, amely – Hegeltől kiindulva Marxon át Leninig és Sztalinig – a szocializmus körüli egész hivatalos pártdiskusszió számára kötelező maradt. Ez az illúzió abból indul ki, hogy a reális társadalmi folyamatból fakadó összes absztrakciók és önállósulások a szocializmusban ismét az eredeti egységre (Lukácsnál a munkásosztályra mint a társadalom ideális össz-szubjektumára) vonatkoztathatók. Ezáltal kiesnek látóköréből a XX. század szocio-kulturális fejlődését meghatározóan alakító tendenciák: a pluralizálódás, a differenciálódás és a szociális folyamatok multidimenzionális összefonódása.

2. Közgazdasági szempontból Lukácsot az az elképzelés vezeti, hogy a szocialista népgazdaságok úgy működnek, mint a központilag vezérelt és politikai vezetés alatt álló üzemgazdaságok. Azzal, hogy a piac és a tervezés ellentmondását kizárólagos ellentété hegyezi ki, a maga fölvetette kérdést, ti. hogy a „szocialista gazdaságnak” – a „háborús termelést” leszámítva – miért nem sikerült soha fölvennie a versenyt a „kapitalista gazdasággal”, csak a következőképpen tudja megmagyarázni: „a valódi »fogyasztók« részéről reális kompetenciává emelt kontroll” egyedül itt realizálódott „a hadsereg vezetése” által. Ha az osztársadalomra alkalmazzuk ezt a koncepciót, akkor közgazdasági szempontból pontosan a sztalinista gazdaságmodell áll előttünk, az e modellre jellemző „egységesen tételezett teleologikus vezetéssel”, a piac likvidálásával, a személyiség elleni folyamatos háborúval és az egyének állandó alárendelésével az apparátusnak (ebben az összefüggésben közömbös, hogy ennek az apparátusnak az előjárója a „hadsereg vezetése” vagy a „párt”).

3. Filozófiai szempontból a teleologikus céltételezések közgazdaságtannal szembeni primátusáról szóló fölfogás magában foglalja a tudat primátusának föltételezését a materiális munkával szemben. Ahogyan Lukács az *Ontológiában* a társadalomnak a természethez való viszonyát teleologikus tételezések révén (és nem, mondjuk, anyagi munka révén) gondolja el, nevezetesen olyan evolúciós folyamatként, amely a materiális bázis „folyton növekvő legyőzése” által „a tiszta társadalmiság irányába”³⁷ sodródik, pontosan ugyanúgy gondolja el demokratizá-

³⁷ Vö. Lukács: *A társadalmi lét ontológiájáról: „Marx ontológiai alapelvei”*, Akadémiai – Magvető, Bp. 1985 (2. kiad.), 279 skk. o. – Vö. Peter Ruben – Camilla Warnke: „Arbeit – Telosrealisation oder Selbsterzeugung der menschlichen Gattung? Bemerkungen zu G. Lukács' Konzept der »Ontologie des gesellschaftlichen Seins«”, *DZfPh*, 1979. 1. sz. 24. o.

ciós iratában a közgazdaságtan és a demokrácia viszonyát: a szükségszerűség és a szabadság *külső ellentétékeként*.

Lukács politikai végrendelete tehát nemcsak számos belátást és ösztönző módszertani impulzust kínál, hanem számos megoldatlan probléma is jelentkezik benne; olyan problémák, amelyeknek megoldásához Lukács filozófiai eszköztára elégtelennek bizonyult. Ez azonban nem csökkenti azt az érdemét, hogy egyáltalán fölvetette ezeket a problémákat. Ma, miután a sztalinista szocializmus-modell Kelet-Európában megbukott, úgy tűnik, elintéződtek ezek a problémák. Sem a Lukács követelte „szövetség a szocializmus és a demokrácia között”, sem a gazdaság közgazdaságtani reformja nem valósult meg.

Lukács mégis aktuális marad, s nem csupán a sztalinizmus kritikusaként. Azzal, hogy egy bázisdemokratikus paradigmát próbál reaktualizálni, Lukács a politika olyan formáját favorizálja, amelynek alkotóeleme a spontaneitás, a nyilvánosság, a tömegek szokássá vált „önálló cselekvésmódja a nyilvános ügyekben”, azaz az „alulról fölfelé” irányuló politikai kezdeményezés átfogó megvalósulása. Az összefoglaló vezéreszme e tekintetben — s erre joggal utalt Rüdiger Dannemann — Lukácsnak a hétköznapi élet demokratizálásáról alkotott formulája lehet³⁸, ahogyan azt *A demokratizálódás jelene és jövője* c. írásában megfogalmazta. S ez alighanem olyan eszme, amely megtartja távlati relevanciáját.

(Köszönetet mondok Mischka Dammaschkénak a koncepcionális útmutatásokért és az első szövegváltozat kritikus megvitatásáért.)

(Fordította Gromon András)

³⁸ Rüdiger Dannemann: „Rätebewegung und Basisdemokratie. Das politische Testament Georg Lukács”, in *Georg Lukács. Sozialismus und Demokratie*, hg. v. Frank Benseler, Frankfurt 1987, 143. o.